

TASHKENT

1st-International Congress on Modern Sciences

May 10-11, 2022

SciUz
Science Uzbekistan

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS:

Prof. Dr. Xayrulla PULATOV

Assoc. Prof. Gulbaxar TAVALDI EVA

ISBN: 978-625-7464-90-1
by IKSAD Publications

TASHKENT

1st-International Congress on Modern Sciences

May 10-11, 2022

SciUz
Science Uzbekistan

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS:

Prof. Dr. Xayrulla PULATOV

Assoc. Prof. Gulbaxar TAVALDIÉVA

All rights of this book belong to
IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications - 2022©

Issued: 06.06.2022

ISBN: 978-625-7464-90-1

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

TASHKENT Ist-International Congress on Modern Sciences

DATE AND PLACE

May 10-11, 2022/ Tashkent Chemical-Technological Institute/ Tashkent- UZBEKISTAN

ORGANIZATION

Tashkent Chemical-Technological Institute
Economic Development and Social Research Institute

ORGANIZING COMMITTEE

Botir Shukurillovich USMONOV

Rector of the Tashkent Chemical-Technological Institute - CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Pulatov Xayrulla Lutpullaevich

Vice-Rector of the Tashkent Chemical-Technological Institute Vice-CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Gulbaxar Nishanovna TAVALDIÉVA

Tashkent Chemical-Technological Institute - CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Congress General Coordinator

Merve KIDIRYUZ

PARTICIPANTS COUNTRY (25 country)

Uzbekistan, Türkiye, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Romania, Bulgaria, Italy, Azerbaijan, Morocco, France, Pakistan, Serbia, Algeria, Hungary, Ukraine, Nigeria, India, Portugal, Bangladesh, Saudi Arabia, Oman, Syria, Iraq, Republic of Moldova, Poland

Total Accepted Article: 263

Total Rejected Papers: 22

Accepted Article (Turkey): 130

Accepted Article (Other Countries):138

TASHKENT

IST-INTERNATIONAL CONGRESS ON MODERN SCIENCES TASHKENT CHEMICAL-TECHNOLOGICAL INSTITUTE

May 10-11, 2022
Tashkent, UZBEKISTAN

CONGRESS PROGRAM (Face to Face)

May 10-11, 2022
Tashkent, UZBEKISTAN
Tashkent Chemical-Technological Institute

Participant Countries: 25 country

Uzbekistan, Türkiye, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Romania, Bulgaria, Italy,
Azerbaijan, Morocco, France, Pakistan, Serbia, Algeria, Hungary, Ukraine,
Nigeria, India, Portugal, Bangladesh, Saudi Arabia, Oman, Syria, Iraq,
Republic of Moldova, Poland

11.05.2022
Hall-4 / Session-2

Tashkent Time
14⁰⁰ : 16⁰⁰

Ankara Time
12⁰⁰ : 14⁰⁰

ID: 844 1438 6914
Password: 001001

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ramazan BİÇER

AUTHOR(S)	ORGANISATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Recep ÖNAL	<i>Giresun University (Türkiye)</i>	AN EVALUATION ON THE MATERIALS OF FAMILY FOUNDING AND MARRIAGE FROM THE PERSPECTIVE OF MATURİDİ
Assoc. Prof. Dr. Recep ÖNAL	<i>Giresun University (Türkiye)</i>	IMAM MATURIDI'S APPROACH TO THE ISSUE OF BEATING A WOMAN TO SOLVE THE PROBLEM OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE CONTEXT OF MARRIAGE HARMONY, CONFLICT AND DIVORCE
Prof. Dr. Ramazan BİÇER	<i>Sakarya University (Türkiye)</i>	EASTERN TURKISTAN THINKER ABDUŞÜKÜR MUHAMMED AND ITS PHILOSOPHY
Prof. Dr. Ramazan BİÇER	<i>Sakarya University (Türkiye)</i>	JEDIDISM MOVEMENT IN TURKISTAN: THE SAMPLE OF MARJANI
Assoc. Prof. Dr. Bedri MERMUTLU	<i>Istanbul Commerce University (Türkiye)</i>	THE LANGUAGE OF THE FOUNDING PHILOSOPHY THAT IS REVEALED IN THE MONUMENTAL WORKS OF A CAPITAL CITY: BURSA GREEN COMPLEX
Assoc. Prof. Dr. Adem KARA	<i>Bolu Abant İzzet Baysal University (Türkiye)</i>	GREEK CYPRIOTS' STATUS IN THE MORA REVOLT
Assoc. Prof. Dr. Adem KARA	<i>Bolu Abant İzzet Baysal University (Türkiye)</i>	MONEY FOUNDATIONS IN CYPRUS
Assist. Prof. Dr. Didem DEMİRALP	<i>Ankara Hacı Bayram Veli University (Türkiye)</i>	THE PHILOSOPHY OF POETRY, THE POETRY OF PHILOSOPHY- QUOTATIONS FROM HOMER IN THE NICHOMACHEAN ETHICS OF ARISTOTLE
Mustafa ORHAN Assoc. Prof. Dr. Tuncay Yavuz ÖZDEMİR	<i>Erzurum Provincial Directorate of National Education (Türkiye) Fırat University (Türkiye)</i>	DEVELOPMENT OF SCHOOL ADMINISTRATORS' ACCOUNTABILITY BEHAVIORS SCALE: A VALIDITY AND RELIABILITY STUDY
Merve TOPAL Prof. Dr. Şafak ULUÇINAR SAĞIR Assist. Prof. Dr. Hale YETİM	<i>Amasya University (Türkiye)</i>	DEVELOPMENT OF ACHIEVEMENT TEST ON THIRD GRADE SCIENCE LESSON: JOURNEY TO THE WORLD OF LIVING UNIT

TASHKENT

1st-International Congress on Modern Sciences Tashkent Chemical-Technological Institute

May 10-11, 2022

Kifayet ÖZKUL Süreyya OSKAY Özlem KORUK Ece ÖZKUL	“ $S=(M:K+MxF)Y2$ ” FORMULA OF ART	1304
Recep ÖNAL	AN EVALUATION ON THE MATERIALS OF FAMILY FOUNDING AND MARRIAGE FROM THE PERSPECTIVE OF MĀTURĪDĪ	1318
Recep ÖNAL	IMAM MĀTURĪDĪ'S APPROACH TO THE ISSUE OF BEATING A WOMAN TO SOLVE THE PROBLEM OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE CONTEXT OF MARRIAGE HARMONY, CONFLICT AND DIVORCE	1333
Ramazan BiÇER	EASTERN TURKISTAN THINKER ABDUŞÜKÜR MUHAMMED AND ITS PHILOSOPHY	1351
Ramazan BiÇER	JEDIDISM MOVEMENT IN TURKISTAN: THE SAMPLE OF MARJANI	1360
Bedri MERMUTLU	THE LANGUAGE OF THE FOUNDING PHILOSOPHY THAT IS REVEALE IN THE MONUMENTAL WORKS OF A CAPITAL CITY: BURSA GREEN COMPLEX	1369
Adem KARA	MONEY FOUNDATIONS IN CYPRUS	1380
Adem KARA	GREEK CYPRIOTS' STATUS IN THE MORA REVOLT	1392
Mustafa ORHAN Tuncay Yavuz ÖZDEMİR	DEVELOPMENT OF SCHOOL ADMINISTRATORS' ACCOUNTABILITY BEHAVIORS SCALE: A VALIDITY AND RELIABILITY STUDY	1403
Merve TOPAL Şafak ULUÇINAR SAĞIR Hale YETİM	DEVELOPMENT OF ACHIEVEMENT TEST ON GRADE THIRD SCIENCE LESSON JOURNEY TO THE WORLD OF LIVING UNIT	1405
Seher KALENDER ÇETİNKAYA	BETWEEN ARCHITECTURE AND SOCIOLOGY A DIFFERENT APPROACH TO THE CONCEPT OF PUBLIC SPHERE	1417
Seher KALENDER ÇETİNKAYA	LIMITS OF SOCIAL PARTICIPATION IN URBAN PLANNING	1423
Mizgin Gökçe SALIK F.Demet AYKAL	ECOLOGICAL ARCHITECTURE PRINCIPLES OF GAZIANTEP URBAN TEXTURE EVALUATION IN LINE	1428
Canan KOÇ D. Türkan KEJANLI Gouran HASAN	FUNCTIONAL CHANGE IN THE CONSERVATION OF HISTORIC BUILDINGS: A COMPARISON OF DAMASCUS AND MIDYAT	1441
Selim TAŞKAYA	CREATING ZONING ISLANDS WITH THE LOGIC OF HONEYCOMB COLONY WHILE CREATING ZONING PLANS	1457
Furkan TURGUT Ayse ÜNAL Meltem SAPLIOĞLU	ROUTE EVALUATION FOR THE WALKING DISABLED IN ON-CAMPUS TRANSPORTATION	1471
Farrukhbek Sarbolayev Shokhida Umarova	USING THE POSSIBILITY OF THE MATLAB SOFTWARE PACKAGE TO MAKE GRAIN MIXTURE FROM GRAIN OF DIFFERENT QUALITY IN MILLS	1473
Pulatov Hairulla Lutpullaevich	RESEARCH OF PROPERTIES OF ION-EXCHANGE RESIN	1475
Pulatov Khayrulla Lutpullaevich Assoc. Prof. Dr. Sharipova Umida Ikramovna	PHOSPHORIC CATION-EXCHANGE RESIN FOR WASTE WATER TREATMENT	1477

MÂTÜRÎDÎ PERSPEKTİFİNDEN AİLE KURMA VE EVLİLİK BAĞLAMINDA ÇOK EŞLİLİK MESELESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE MATERIALS OF FAMILY FOUNDING AND MARRIAGE
FROM THE PERSPECTIVE OF MÂTURÎDÎ

Doç. Dr. Recep ÖNAL

Giresun University, Turkey

ORCID NO: 0000-0002-2571-9949

ÖZET

İslam dini, ahirette gerçek mutluluğa ulaşmada kişiye yardımcı olması hem de toplumun temelini ve çekirdeğini oluşturması bakımından aile ve evlilik hayatına büyük önem vermekte, insanları evlenip aile kurmaya, bu anlamda nesillerini meşru yolla evlenmek şartıyla çoğaltmaya teşvik etmektedir. Ayrıca aile kurumunu temelden sarsacak ve neslin bozulmasına sebep olacak zina, fuhuş, iffetsizlik gibi her türlü gayrimeşru ilişkileri yasaklamakta, bu yönde müeyyideler ortaya koyarak ailenin korunmasına ve sağlıklı bir biçimde devam etmesine büyük önem vermektedir. Çünkü ailenin sağlam temeller üzerine kurulması ve sağlıklı bir şekilde devam etmesi, ancak meşru yolla (nikâh akdi) yapılan evlilikle mümkündür. Kadın ve erkeğin gayri meşru bir yolla (nikâhsız) bir araya gelip birliktelik oluşturması aile olarak nitelendirilemez. Bu sebeple Kur'an'da böylesi ilişkiler ağır müeyyidelerle yasaklanmış, bunun yerine meşru yolla evlenmek teşvik edilmiştir. Bilindiği üzere Kur'an'da esas itibariyle insanlar tek eşliliğe teşvik edilmekte (Nisâ 4/3, 129) fakat çok eşliliği de yasaklamamakta, bir erkeğin aynı nikâh altında en fazla dört kadına kadar evlenmesine izin verilmektedir (Nisâ 4/3). Bu konuda çok eşliliği sayısının dörtle sınırlandırılması dışında yasaklayan herhangi bir ayet bulunmamaktadır. Bu sebeple İslam âlimlerinin çoğu tarafından bir erkeğin birden fazla kadınla dörde kadar evlenmesi caiz, dörtten fazla eşle evliliği ise haram kabul edilmiştir. Bununla birlikte Kur'an'da erkeklere verilen bu izin, onların hanımları arasında adaleti sağlamaları şartına bağlanmakta, adaletsizlik yapmaktan korkup endişe etmeleri durumunda ise bir kadınla yetinmeleri gerektiğine dikkat çekilmektedir (Nisâ 4/129). Buna göre bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi durumunda eşleri arasında dikkat etmesi ve yerine getirilmesi gereken birtakım şartların olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri hanımlar arasında adaletin gözetilmesidir. Ancak adalet ile neyin kast edildiği hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Müellifimiz Ebû Mânsûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) de bu bağlamda bu ihtilafı olan bu meseleye ilgili ayetler bağlamında yer vermekte, konuya dair müfessirlerin görüşlerini nakledip, çeşitli açılardan değerlendirmede bulunarak kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in çok evliliği meselesine de temas etmekte, buna dair özellikle Yahudilerin iddia ve eleştirilerine de yer vererek cevap vermeye çalışmaktadır.

Bu tebliğde yukarıdaki teorik zemin dikkate alınarak günümüzde de güncelliğini koruyan tartışmalı konulardan biri olan çok eşlilik (Taaddüd-i Ezvâc) meselesine dair Mâtürîdî'nin genel

yaklaşımı kendi eserlerinden hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kavramlar: İslam, Mâtürîdî, Aile, Evlilik, Çokeşlilik.

ABSTRACT

The religion of Islam gives great importance to family and marriage life, as it helps people to reach real happiness in the hereafter and forms the basis and core of society, and encourages people to get married and start a family. In this sense, it encourages Muslims to multiply their generations on the condition that they marry legitimately. In addition, it prohibits all kinds of illegitimate relationships such as adultery, prostitution, and chastity that will shake the foundation of the family institution and cause the generation to deteriorate, and attaches great importance to the protection and healthy continuation of the family by putting sanctions on it. Because the establishment of the family on solid foundations and its healthy continuation is only possible with a legitimate marriage. The union of men and women in an illegal way (without marriage) cannot be described as a family. For this reason, such relationships are prohibited with heavy sanctions in the Qur'an, and marriage in a legitimate way is encouraged instead. As it is known, in the Qur'an, people are mainly encouraged to monogamy (al-Nisā' 4/3, 129) but it does not prohibit polygamy, and a man is allowed to marry up to four women under the same marriage (al-Nisā' 4/3). There is no verse that prohibits polygamy, except that the number of polygamy is limited to four. For this reason, it is permissible for a man to marry more than one woman up to four times, and it is forbidden for a man to marry more than four wives by most of the Islamic scholars. However, this permission given to men in the Qur'an is conditional on ensuring justice among their wives, and it is pointed out that if they fear and worry about committing injustice, they should be content with a woman (al-Nisā' 4/129). Accordingly, if a man marries more than one woman, it is understood that there are some conditions that must be observed and fulfilled among his wives. One of them is the observance of justice among women. However, scholars have disagreed on what is meant by justice.

Our author, Abū Manşūr al-Mâtūrîdî (d. 333/944) also gives place to this controversial issue in the context of the relevant verses, conveys the views of the commentators on the subject and presents his own opinion by making evaluations from various perspectives. It also touches on the issue of Muhammad's polygamy, and tries to answer it by including the claims and criticisms of the Jews, in particular.

In this paper, considering the above theoretical ground, -Mâtūrîdî's general approach to the issue of polygamy, which is one of the controversial issues that is still up to date, will be tried to be determined based on his own works.

Keywords: Islam, Mâtūrîdî, Family, Marriage, Polygamy.

GİRİŞ

Günümüzde evlilik konusunda güncelliğini koruyan tartışmalardan biri çok eşlilik (Taaddüd-i Ezvâc) konusudur. İslam dini esas itibariyle insanları tek eşliliğe teşvik etmekte¹, fakat çok evliliği de yasaklamamakta, bir erkeğin aynı nikâh altında dört kadına kadar evlenmesine izin vermektedir.² Diğer bir ifadeyle Kur'an'da çok eşliliği sayısının dörtle sınırlandırılması dışında yasaklayan herhangi bir nass bulunmamaktadır. Bu sebeple bir erkeğin birden fazla kadınla dörde kadar evlenmesi caiz, dörtten fazla eşle evliliği ise haram kabul edilmiştir. Öte yandan erkeklere verilen bu izin, bir emir değil, belirli şartlarla başvuru istisnai bir durum ve ruhsat olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü bu izin “*Haksızlık yapmaktan endişe ederseniz bir kadınla yetinmelisiniz... Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.*”³ ayetinde ifade edildiği üzere erkeklerin hanımları arasında adaleti sağlamaları şartına bağlanmakta, adaletsizlik yapmaktan korkup endişe etmeleri durumunda ise bir kadınla yetinmeleri gerektiğine dikkat çekilmektedir. Buna göre bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi durumunda eşleri arasında dikkat etmesi ve yerine getirilmesi gereken bir takım şartların olduğu söylenebilir. Bunlardan biri ayette de ifade edildiği üzere hanımlar arasında adaletin gözetilmesidir. Ancak adalet ile neyin kast edildiği hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafa neden olan ayetin meali ise şöyledir: “*Ne kadar üzerine düşseniz de kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz. Bari birine büsbütün kapılmayın.*”⁴

Mâtürîdî de *Te'vilâtü'l-Kur'an* eserinde konuyla ilgili ayetler bağlamında bu konuya temas etmekte ve konuya dair müfessirlerin görüşlerine yer verip, çeşitli açılardan değerlendirmede bulunarak kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Ona göre Kur'an'da bir erkeğin bir nikâh altında en fazla dört kadına kadar eş bulundurmasına/evlenmesine izin verilmekte ve çok eşliliği sayısının sınırlanması dışında yasaklayan herhangi bir nass bulunmamaktadır. Bu sebeple Mâtürîdî, çok eşlilik meselesini dört eşle evliliğin caiz, dörtten fazla eşle yapılan evliliğin ise haram oluşu ve bunların hikmetleri üzerinde durarak ele almaktadır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

1. Dört Evliliğin Caiz Oluşu

Mâtürîdî'ye göre bir erkeğin birden fazla kadınla dörde kadar evlenmesi caizdir. Ancak bu durumda yerine getirmesi gereken birtakım şartlar vardır ki bu da eşler arasında adaletin sağlanmasıdır. Fakat buradaki adaletle kastedilen birden fazla kadınla evli bulunan bir erkeğin eşlerine duyduğu kalbî bağlılığı, aşkı ve sevgisi değil, onlara karşı güzel davranma, vakit ayırma ve onların nafakalarını (temel ihtiyaçlarını) karşılamada eşit muamelede bulunmasıdır. Mâtürîdî, bu görüşlerini Nisâ 4/129. ayetinin tefsirinde dile getirmektedir. Ayette geçen “*Ne kadar üzerine düşseniz de kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz. Bari birine*

¹ en-Nisâ 4/3, 129 (Hayreddin Karaman & v.dğr., *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012).

² en-Nisâ 4/3.

³ en-Nisâ 4/3.

⁴ en-Nisâ 4/129.

büsbütün kapılmayın.” ifadesiyle ilgili olarak İbn Abbas’ın (ö. 68/687-88) şu açıklamasına yer verir: “Eşlerinize yönelik kalplerinizdeki sevgiyi eşit olarak paylaşmak konusundaki haklarına uymak ve adil olmak için ne kadar gayret gösterseniz de güç yetiremezsiniz. Bari birine büsbütün kapılmayın.” Yine Ebû Ubeyde’nin (ö. 18/639) de şöyle dediğini nakleder: “Ne kadar üzerine düşseniz de kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz, yani sevgide adil davranamazsınız.”⁵

Görüldüğü üzere her iki âlim de adaleti sevgi yani kalbin meyli ve bağlılığı olarak yorumlamaktadır. Fakat Mâtürîdî, buna katılmamakta ve ilgili ayeti: “Geçimini sağlama ve günleri aralarında bölüştürme konusunda birine büsbütün kapılma, hoşuna giden genç kadının yanına gidip diğerine gün ayırmama ve nafakasını sağlamama yoluna girme.” şeklinde yorumlamakta ve bu yorumunu da Hz. Ömer’in şu sözüyle desteklemektedir: “Allah’ım! Kalbime hükmedemiyorum, ama onun dışındaki her şeyde âdil davranmaya çalışıyorum.” Mâtürîdî’ye göre buradaki adaletten maksat, erkeğin aşkı ve sevgisi değil eşlerine nafaka ve vakit ayırmada eşit muamelede bulunmasıdır.

Diğer taraftan Mâtürîdî, görüşünü temellendirmek için Hz. Peygamber’in eşlerine karşı nasıl davrandığına dair Ebû Kılâbe’den (ö. 104/722) nakledilen bir rivayete yer verir. Rivayete göre Hz. Peygamber günleri taksim konusunda eşleri arasında adil davranıyor ve şöyle dua ediyordu: “Allah’ım, benim gücümün yettiği taksim budur. Senin gücünün yettiği ama benim gücümün yetmediği şeyler konusunda beni azarlama!”⁶ Bu rivayeti naklettikten sonra Mâtürîdî, konuyla ilgili olarak özetle şu açıklamayı yapar: “Bu işin aslı şudur: Kişi, mecbur kalıp zorunlu olduğu hallerden sorumlu değildir, ama tercih hakkına sahip olup diğerini tercih etme imkânına sahip bulunduğu zaman sorumlu olur. Kalpteki sevgi insanın zorunlu ve mecbur kaldığı bir duygudur, ona yapabileceği bir şey yoktur. Dolayısıyla kişi mecbur ve zorunlu olduğu hallerde eşit davranmakla mükellef değildir. Çünkü eşit davranma gücüne sahip değildir. Bizim, ‘kâfir küfür halinde iken onunla meşgul olduğu için imanla mükelleftir, onun küfrü tercih etmesi zorunlu değildir’ anlamındaki sözümüz de buna dayanır. Çünkü muktedir olmanın (istitaat) biri hallere ve sebeplere muktedir olma, diğeri de fiillere muktedir olma şeklinde iki türü vardır. Sağlık, selamet vb. hallere ve sebeplere muktedir olmak fiilden önce de, fiille beraber de, fiilden sonra da bulunması caizdir. Fiillere muktedir olmaksa (istitaat) sadece fiille beraber bulunur.”⁷ Diğer bir ifadeyle fiilin gerçekleşmesi için gerekli olan “kudret” ikiye ayrılır. Birincisi sebeplerin müsait (selâ metü’l-esbâb) ve vasıtaların sağlıklı (sıhhatü’l-âlât) olmasıdır. Bu manadaki kudret fiillerden önce bulunur. Fiillerin oluşması kendisine bağlı bulunmakla birlikte aslında bu kudret münhasıran fiiller için hazırlanmış değildir, sadece Allah’ın nimetlerinden biri olup onu dilediğine lütfetmiştir. İkincisi ise nihaî tarifinin yapılmasına imkân bulunmayan bir manadan

⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru’l-Mizan, 2005-2010), 4/60-61; a.mlf. *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019), 4/68. Bundan sonraki atıflar, Arapça esere yapılacak, parantez içerisinde aynı eserin ismi verilmeden sadece Türkçe metnin ilgili sayfası “çev. sayfa numarası” şeklinde verilecektir.

⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 4/61 (çev. 4/68).

⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 4/61 (çev. 4/68-69)

ibarettir. Kudretin bu türü fiile mahsus olup fiille birlikte vuku bulur. Buradaki fiil ile kastedilen kulun ihtiyarî olup, mükâfat veya cezaya vesile olan, sayesinde fiilin kolaylık ve rahatlıkla yapılabileceği seçim hürriyetine (ihtiyar) dayanan fiildir.⁸ Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre ayette çekeşlilikte şart koşulan “âdil olma şartı” aşk, sevgi veya kalbin meyli ve bağlılığı olarak yorumlanamaz ve bu konuda insanlar sorumlu da tutulamaz. Çünkü bu tür duygular insanın iradesi dışında gerçekleşir. Söz gelimim iki eşe sahip olan bir erkeğin her ikisini aynı derecede beğenip sevmesi mümkün olmadığı gibi iradesiyle de bunu gerçekleştirmesi söz konusu değildir. Buna göre eşler arasında sevgi konusunda eşitliği korumanın insanın tabiatına aykırı bir durum olduğu söylenebilir. Bununla birlikte eşlerine güzel davranma, vakit ayırma, onların ihtiyaçlarını (nafakalarını) karşılama gibi maddî sayılabilecek bazı durumlar vardır ki; bunlar insanın iradesi ve kontrolü altında bulunan hususlardır ve bunların yerine getirilmesinde âdil ve eşit davranma şarttır. Bu yüzden Mâtürîdî, Allah'ın insanı eşlerine karşı iradesi dışında gerçekleşen sevgi konusunda sorumlu tutmadığını, buna mukabil diğer hususların iradesi altında bulunması sebebiyle bunlardan sorumlu tuttuğunu açıkça beyan ederek, ayette geçen “âdil olma şartını” da bu konularda eşit davranmak şeklinde anlamak gerektiğini savunmaktadır.⁹ Çünkü Yüce Allah “Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef tutar”;¹⁰ “Allah her şahsı ancak verdiği kudret ölçüsünde mükellef tutar”;¹¹ “Onların (çocuklarını emziren annelerin) örfü uygun olarak beslenmesi ve giyiminin sağlanması baba tarafına aittir. İnsan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur”.¹² şeklinde buyurarak bu hususa dikkat çekmiştir.¹³

Diğer taraftan Nisâ 4/129'da geçen “*Bari birine büsbütün kapılıp da diğerini askıda imiş gibi bırakmayın*” ifadesini de bu çerçevede yorumlayan Mâtürîdî, bu beyanın “mal varlığını, zamanınızı ve günlerinizi sadece birisi için harcamayın, bu konuda aralarında eşit davranın” anlamına geldiğini söylemektedir. Diğer bir ifadeyle ona göre bu ilahî beyanı, “Eşlerinizden birine yönelik güçlü aşkıınız, sevginiz ya da kalbinizin meyli, sizi diğer eşlerinizin nafakasını temin etmeyi ve gün taksimi konusundaki haklarına vefa göstermeyi terk etmeye sevk etmesin. Bu konuda eşit ve âdil olun” şeklinde yorumlamak gerekmektedir.¹⁴

Diğer taraftan Mâtürîdî, çok eşlilikte aranan adalet şartının “eşlerin razı edilmesi ve onlara haksızlık edilmemesi” şeklinde de anlamanın mümkün olduğunu, onların rızasının ise mal harcamakla ve bu konuda haksızlık yapmamakla sağlanabileceğini söylemektedir.¹⁵ Buna ilaveten “*Eğer güzel davranır ve Allah'a itaatsizlikten sakınırsanız bilin ki Allah*

⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu & Muhammed Aruçi (Ankara: TDV Yay., 2003), 342; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: TDV Yay., 2002), 328. Bundan sonraki atıflar, Arapça esere yapılacak, parantez içerisinde aynı eserin ismi verilmeden sadece Türkçe metnin ilgili sayfası “çev. sayfa numarası” şeklinde verilecektir.

⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/61 (çev. 4/68-69).

¹⁰ el-Bakara 2/286.

¹¹ et-Talak 65/7.

¹² el-Bakara 2/233.

¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 344 (çev. 330).

¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/61 (çev. 4/68-69)

¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 16/197-198 (çev. 16/206-207).

*yaptıklarınızdan haberdardır.*¹⁶ ayetini de bu kapsamda yorumlayan Mâtürîdî, ayette geçen “Allah’a itaatsizlikten sakınırsanız” anlamındaki ifadenin “kadınlara haksızlık etmekten, sadece birine meyletmekten ve birini diğerinden üstün tutmaktan sakınırsanız” anlamında yorumlar. Bu manada kocanın eşlerinden herhangi birini cinsel ilişkide ihmal etmemesini, bu konuda eşit davranmasını gerekli görür. Bu yüzden Mâtürîdî’ye göre kocanın ilişkiyi sadece bir kadına tahsis edip diğerini askıda bırakması, ne evli ve ne dul halinde tutması caiz değildir. Fakat kadın kendi hakkından vazgeçmeye razı olur veya hakkını terk eder, böylece aralarında bir uzlaşma sağlanırsa bu durumda her ikisine de günah yoktur.¹⁷

Mâtürîdî’nin bu açıklamalarını dikkate aldığımızda; bir erkeğin bir nikâh altında dört eş bulundurmasını caiz gördüğünü, eşlerinden birine duyduğu sevgisini ve kalbî bağlılığını çekeşlilikte aranan adalet şartı kapsamında değerlendirmedeğini, hatta erkeğin, eşlerinden birine daha fazla sevgi beslemesini adaleti zedeleyici bir durum olarak da görmediğini söyleyebiliriz. Buna mukabil eşleri hakkında dikkat etmesi gereken temel hususun, bu sevgisini söz, tutum ve davranışlarına yansıtarak onlar arasında ayrımcılık ve haksızlık yapmamasını, bu anlamda eşleri arasında güzel muamele, zaman ayırma, cinsel ilişki ve nafaka vb. konularında âdil ve eşit davranmasını gerekli gördüğünü söylemek mümkündür.

Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki; Mâtürîdî’ye göre her ne kadar eşler arasında âdil ve eşit davranma gerekli olsa da bu gereklilik, evliliğin olmazsa olmaz şartlarından biri değildir. Hatta bir erkek, evlendiği takdirde eşleri arasında âdil ve eşit davranamayacağı konusunda endişe duysa bile, onun bu evliliği caizdir. Buna göre denilebilir ki, Mâtürîdî’nin, “Nisâ 4/3. ayeti esas alınarak eşlerine adaletli davranamayacağı hususunda endişe eden bir kimsenin birden fazla kadınla evlenmesi câiz değildir, tek kadınla yetinmesi gerekir” yönündeki görüşleri de kabul etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü Mâtürîdî’ye göre, Nisâ 4/3’te geçen “*Haksızlık yapmaktan korkarsanız tek kadınla yetinin.*” ifadesi kesin bir hükmü değil, müminlere bir yol gösterme ve bu konuda onları eğitme gibi bir durumu ifade etmektedir. Dolayısıyla ayette herhangi bir yasak söz konusu olmayıp, bir erkeğin, eşlerine zaman ayırma, cinsel ilişki ve nafaka vb. hususlarda adaletle davranamayacağından korkmasına rağmen dört kadınla evlenmesi caizdir. Yani erkek, adaleti yerine getiremeyecek bile olsa tek kadınla yetinmesi gerekli değildir, meşru olan dört kadına kadar evlenebilir.¹⁸ Çünkü bir şeyin bir durumda sakıncalı olması veya yasaklanması başka bir durumda sakıncalı olmasını gerektirmez; yine bir şeyin bir durumda mubah ve helal olması başka bir durumda onun haram olmasını ve yasaklanmasını icap ettirmez. Bu bakımdan *Haksızlık yapmaktan korkarsanız tek kadınla yetinin.* mealindeki ayette, şayet adaletli davranmamaktan korkarsa, kişinin dört eşle evlenmesinin sakıncalı olması söz konusu değildir.¹⁹ Mâtürîdî, bu görüşünü şöyle temellendirir: “Erkeğin bu evliliği tıpkı boşadığı hanımına döndüğünde (onunla tekrar nikâhlandığında) ona

¹⁶ en-Nisâ 4/128

¹⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 4/59-60 (çev. 4/66-67).

¹⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 3/14-15 (çev. 3/20-21).

¹⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 3/153 (çev. 3/141).

zarar vermesi yasaklanan, adil ve mutedil bir şekilde davranmakla emredilen kimse gibidir. Şayet bu kişi hanımına zarar verirse günahkâr olur, fakat evliliği geçerlidir. Aynı şekilde boşamanın iddet içinde gerçekleştirilme emri ile iddet dışında boşamanın yasaklanması da böyledir. Yasağa rağmen koca karısını iddet dışında boşarsa bu boşama gerçekleşir. Çokeylilik meselesi de bunun gibidir. Yani bir erkek birden fazla kadınla evlense ve bunlar arasında adaleti ve eşitliği sağlayamasa Allah katında günahkâr olur, fakat onun bu evliliği caiz ve meşrudur.²⁰

Öte yandan “*Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadınla yetinin.*” ifadesi adaleti yerine getiremeyecek kişinin tek kadınla yetinmesini de gerekli kılmaz. Çünkü burada cevazın şartı kılınan “korkunun” sınırını bilmenin bir yolu yoktur. Hatta her âdil davranışın alt seviyede de olsa bir korkusu vardır. Kaldı ki dinin bütün işleri korku ve ümit üzerine bina edilmiştir. Aynı zamanda bu durum kadınların, kendileriyle evlenmeleri helal veya haram olan kimseleri bilmemesini de gerektirir. Çünkü kadınlar başkasının bu ailevi durumunu bilemez; nikâh erkeğe haram olunca kadına da haram olur. Allah Teâlâ'nın ise bir şeyin helalliyi için, mahiyetine ulaşamayan bir şart koşmasına ihtimal yoktur. Ayrıca tek kadınla evlenme esas alınır, bu durumda korku ihtimali bir yana, erkeğe yönelik bir zulüm de ortaya çıkar. Yani birden fazla evlenmenin caiz olması için adalet şart olsaydı, erkeğin eşleri arasında adaletsiz davranması durumunda nikâh bozulurdu. Oysaki bütün Müslümanların yaşayışında realite böyle değildir. Kaldı ki Allah'ın şu beyanları da bu duruma dikkat çekmektedir:²¹ “*Kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz*”²²; “*Eğer bir kadın kocasının... endişe ederse...*”²³; “*Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız*”²⁴; “*Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız.*”²⁵ Diğer taraftan “*Eğer hanımlar arasında adalet yapamamaktan korkarsanız bir hanımla nikahlanın*” ifadesinin tekeyliliği emretmediğini ve bu konuda kesin bir hüküm ortaya koymadığını gösteren bir diğer delil de şudur: Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Fakirlik korkusuyla çocuklarınızın canına kıymayın.*”²⁶ Bunun anlamı, onlar fakirlik korkusu olmayınca çocuklarını öldürme hakkına sahiptirler demek değildir. Yine “*Ey peygamber! Mehirleri verdiğin eşlerini sana helal kıldık.*”²⁷ Bu ilahi beyanda mehirlerini vermeyince kadınların kendisine helal olmadığına dair bir delil bulunmamaktadır. İşte tıpkı bu ayetlerde olduğu gibi yukarıdaki ayette de durum bunun gibidir. Yani eşler arasında adalet sağlanamaması birden fazla eşle evliliğe engel bir durum değildir.²⁸

2. Dörtten Fazla Eşle Evlenmenin Haram Oluşu

Mâtürîdî'nin evlenmeye dair getirilen yasaklar kapsamında temas ettiği bir diğer husus da eşler arasında adaleti sağlama prensibi gereğince bir erkeğin aynı nikâh altında beş ve daha fazla

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/14 (çev. 3/20).

²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/14-15 (çev. 3/21).

²² en-Nisa 4/129.

²³ en-Nisa 4/128.

²⁴ en-Nisa, 4/35.

²⁵ el-Bakara 2/229.

²⁶ el-İsrâ 1 7/31.

²⁷ el-Ahzâb 33/50.

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/99 (çev. 3/95).

kadınla evlenmesinin kesinlikle yasaklanmış olmasıdır. Bu çerçevede Mâtürîdî, konuyla ilgili ayetleri yorumlarken çokeşliliğin dört sayısı ile sınırlı tutulmasının sebebi üzerinde ayrıntılı olarak durmaktadır. Ona göre bu sınırlandırmanın nedeni eşlerin zulme ve haksızlığa maruz kalma endişesinden dolayıdır. Çünkü bir erkek, dörtten fazla eşle evlenmesi durumunda aralarında adaleti sağlamaya güç yetiremeyecek ve tam olarak haklarına riayet edemeyecek, dolayısıyla eşlerine haksızlık ve zulüm yapmış olacaktır. Bu nedenle Yüce Allah, evliliği dört kadınla ile sınırlı tutmuştur.²⁹ Ayrıca “...*Bu, adaletten ayrılmamanız (ellâ teûlû) için en uygun olanıdır.*”³⁰ ayetini de bu bağlamda yorumlayan Mâtürîdî³¹ İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820) ayette geçen “ellâ teûlû” beyanını: “Bu, çok iyâl³² sahibi olmamanıza daha yakındır” şeklinde yorumladığını, fakat bu yorumun isabetli olmadığını; çünkü sözlükte bu kelimenin zulüm hakkında kullanıldığını, buna göre “ellâ teûlû” ifadesinin “zulmetmeyin ve taraf tutmayın” anlamına geldiğini söyler. Bu durumda ayet, “*Bu, zulmetmemeniz ve taraf tutmamanız için en uygun olanıdır.*” anlamına gelmektedir. Öte yandan Mâtürîdî’ye göre ayette, İmam Şâfiî’nin görüşünün aksine aile fertlerini çoğaltma izni vardır ve bu konuda ihtiyatlı davranmamak gerekir. Çünkü toplum tarafından çoluk çocuğun çokluğu, asil bir davranış olarak kabul edilir. Ancak bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, aile reisinin çocuklarına güzel muamelede bulunması ve onları iyi yetiştirmesidir. Şâfiî’nin görüşünü geçersiz kılan bir diğer husus da Hz. Aişe ve İbn Abbas’ın “ellâ teûlu” ifadesinin “taraf tutmayın” anlamına geldiğini belirtmiş olmalarıdır. “Avl” belirlenen sınırı aşmak demektir. Bu sebeple, sınırı geçtiği için aslına göre fazla çıkan hesaba feraiz ilminde “avl” denilmiştir. Buna göre buradaki “avl” evlilikte belirlenen sınırı aşmak demektir ki, o da zulümdür.³³

Diğer taraftan Mâtürîdî, bir erkeğin aynı nikâh altında dörtten fazla eş bulundurmasının haram oluşunu, “*Eğer yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız tercih edeceğiniz kadınlardan ikinci, üçüncü ve dördüncü eş alabilirsiniz.*”³⁴ ayetiyle temellendirmeye çalışmaktadır. Çünkü bu durumda aklî açıdan çirkin olan adaletsizliğin yani haksızlık ve zulmün oluşma endişesi mevcuttur.³⁵ Konuyla ilgili olarak bazıların “*beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın.*”³⁶ ayetini delil göstererek, dokuz kadına kadar evlenmenin caiz olduğunu, çünkü iki, üç, dört sayıları toplanınca dokuz edeceğini iddia ettiklerini ifade eden Mâtürîdî, bu iddiaları isabetli bulmaz ve bu ayetten böyle bir hükmü çıkarmanın mümkün olmadığını söyler. Çünkü bu ayette, iddia edildiğinin aksine “iki yahut üç yahut dört kadınla evlenin” anlamı kast edilmektedir. Kadı ki ayetin devamında, “*Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın ile yetinin*” beyanı da onların bu iddialarını geçersiz

²⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 3/13 (çev. 3/19).

³⁰ Nisâ 4/3.

³¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 3/15-16 (çev. 3/21-22).

³² İyâl, çoluk çocuk geçindirme zorunda olduğumuz kimseler anlamına gelmektedir.

³³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 3/15-16 (çev. 3/21-22).

³⁴ Nisâ 4/3.

³⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 2/40 (çev. 2/54). Ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 11/369 (çev. 11/412).

³⁶ en-Nisâ 4/3.

kılmaktadır.³⁷ Zira bu ifade erkeğin, eşleri arasında adaleti icra edememekten korkması durumunda tek kadınla yetinmesini vurgulanmaktadır. Buna göre şayet ayete iddia edildiği üzere dokuz eş anlamı verilirse, bunlardan birini istisna etmenin bir anlamı kalmazdı ve bu durumda ayette: “Eğer dokuz eş arasında adalet yapamamaktan korkarsanız sekiz veya yedi yahut altı eş edinin.” buyrulurdu. Dolayısıyla Allah’ın ayette anılan sayılardan sadece bir eş istisna etmesi, ayetin teviline, sayıları toplamak suretiyle değil de ayrı olarak ikişer, üçer veya dörder olduğunu göstermektedir.³⁸

Mâtürîdî, dörtten fazla evliliğin haram kılınmasına delil olarak Hz. Peygamber ve sahabenin çeşitli uygulamalarını da delil göstermektedir. Bu bağlamda, cahiliye döneminde bazı erkeklerin nikâhı altında ondan fazla veya daha az sayıda kadın bulunduğu, fakat İslamiyet geldikten sonra Müslüman olan bu kişilerin, ayetin hükmü gereğince eşlerinin sayısını dörde indirdiklerini, onların bu uygulamalarının da çokeşlilikte meşru sayının dört olduğuna delalet ettiğini belirtir. Ayrıca Mâtürîdî, bununla ilgili olarak Hz. Peygamber ile bir sahabe arasında geçen şu olayı nakleder: Rivayet edildiğine göre bir erkek Müslüman oldu, nikâhı altında ise sekiz kadın vardı, onlar da Müslüman oldular. Hz. Peygamber ona şöyle buyurdu: Bu hanımlardan dört tanesini seç, diğerlerinden ayrıl.³⁹ Nakledilen bu rivayet de helal olacak sayının dört olduğunu ispat etmektedir. Bu açıdan Mâtürîdî’ye göre kadınların sayısına konulan bu sınır, zulme maruz kalmaları korkusundan dolayıdır. Çünkü Yüce Allah, insanın yaratılışı gereği eşleri arasında adaleti sağlama hususunda aciz olduğunu bilmekte ve bu nedenle kişinin anılan sayıdan fazla kadınlarla evlenmesi durumunda tam olarak haklarına riayet edemeyeceğini haber vermektedir.⁴⁰

3. Hz. Muhammed’in Çokeşliliği Meselesi

Mâtürîdî, konuyla ilgili olması bakımından Hz. Peygamber’in dörtten fazla eş bulundurması meselesine de yer vermektedir. Bu bağlamda bazı İslam karşıtlarının, Hz. Peygamber’in bir nikâh altında dokuz eş bulundurmasını gerekçe göstererek şehvetine düşkün olduğu yönündeki iddialarını gündeme getirir. Mâtürîdî, bu iddiayı şöyle nakleder: “Hz. Peygamber’e evlenme konusunda niçin ayrıcalık tanındı? Çünkü ona fazla sayıda (dörtten fazla) kadınla evlenme izni verilirken ümmetine bu izin verilmemiştir. Çok kadınla evlenme, dünya şehvetlerinden daha fazla yararlanma anlamına gelmez mi?”⁴¹

Mâtürîdî’ye göre bu tür iddialar anlamsız ve geçersizdir. Çünkü Hz. Peygamber dışında başka erkeklere dörtten fazla kadınla evlenmenin yasaklanması ve bu sayısının dörtle sınırlandırılmasının gerekçesi, erkeğin evlendiği kadınlara haksızlık etme endişesidir. Allah şöyle buyurmuştur: “Beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir taneyle yetinin.”⁴² Çok kadınla evlenme haramlığı, haksızlık etme sebebine

³⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 3/12 (çev. 3/18).

³⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 3/12-13 (çev. 3/18-19).

³⁹ İbn Mâce, “Nikâh”, 40; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 25.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 3/13 (çev. 3/19).

⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 16/197 (çev. 16/206).

⁴² en-Nisâ 4/3.

bağlı olduğuna göre söz konusu yasaklama, Hz. Peygamber açısından geçerli olmaz. Çünkü Allah, onu haksızlık etmekten korumuş ve kendisine evlendiği kadınlara adil davranma yeteneği bahşetmiştir. Kaldı ki daha fazla kadınla evlenme konusunda Hz. Peygamber'e izin verilmesi kendisine daha fazla meşakkat ve daha fazla külfet getirmektedir. Çünkü eşleri arasında adil davranması ve kendileriyle güzel geçinerek gönüllerini hoşnut etmesi emredilmiştir. Kadınları razı etmek ise ancak mal harcamakla mümkündür. Oysaki Hz. Peygamber eşlerini para pulla razı edebileceği miktarda mala hiçbir zaman sahip olamamıştır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in eşlerinin gönüllerini hoş etmesi için kendisine sadece güzel ahlak verilmiş, eşlerinin memnun olmaları için onlara yumuşak davranma ahlakı⁴³ bahşedilmiştir.⁴⁴ Bu bağlamda Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in bütün eşlerini razı ettiğine ve onlara karşı âdil ve eşit davrandığına işaret ederek, onun bunu başarmış olmasını peygamberliğini ispat eden bir delil olarak değerlendirir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in dörtten fazla kadınla evlenmesini peygamberliğini ispat eden delillerden biri olarak kabul eder. Çünkü Mâtürîdî'ye göre bir kişi, evlenme sebebi ile üzerinde vacip olan hakları ancak dünya nimetlerine eriştiği, lezzetlerini tattığı ve nefsinin arzularını yerine getirdiği zaman ifa edebilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in şehevî arzuları nefesine tattırması yasaktı. Bununla birlikte eşlerinin üzerindeki haklarını ifa etmiştir. Bu durum Hz. Peygamber'in eşlerinin üzerindeki haklarını beşerî vesilelerle değil de sırf Yüce Allah'ın lütfu ile ifa ettiğini göstermektedir. Bu da Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğunu ispat etmektedir.⁴⁵

Mâtürîdî, *“Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eklerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılyorsun? Bununla beraber Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.”*⁴⁶ ayetini yorumlarken de Hz. Peygamber'in birden fazla kadınla evlenmesi meselesine yer vermekte, bunun hikmetlerini farklı açılardan izah etmeye çalışır. Bu bağlamda konuyla ilgili olarak şu şekilde bir itirazın olabileceğini söyler: *“Bilindiği üzere kişinin dört kadını idare etmesi ve her biriyle güzel geçinmesi zor iştir. Öylesi eşlerinden her birinin gönlünü hoş tutamamaktan dolayı mazur görülürken, dokuz kadınla imtihan edilen kişi bunu nasıl yapabilir?”*⁴⁷ Mâtürîdî, bu itirazın da geçersiz olduğu farklı açılardan ispata çalışır. Ona göre Hz. Peygamber'e dokuz kadınla evlenmesine izin verilmiştir, fakat onun tıpkı huyları ve arzuları farklı olan insanlara en güzel bir şekilde davranması emredildiği gibi kendi hanımlarıyla iyi geçinmesi ve gönüllerini hoş tutması da emredilmiştir. Ayrıca Yüce Allah, Hz. Peygamber'e üzerindeki bu sıkıntıyı hafifletecek ve eşleri de dahil herkese güzel muamele etmesini kolaylaştıracak olan güzel ahlâk ve hoşnut edici bir tabiat da vermiştir. Buna ilaveten hanımlarının haklarını koruma ve hepsini memnun etme gücünü de kendisine vermiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber, Allah'ın ihsanıyla üzerine düşen bu görevi hakkıyla yerine getirebilmeyi başarabilmiştir. Öyle ki Hz. Peygamber'in insanlara güzel davranması ve onları hoşnut etme gayreti, kendisinin

⁴³ İlgili ayet için bkz. el-Ahzâb 33/51.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 16/197 (çev. 16/206).

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 16/197-198 (çev. 16/206-207).

⁴⁶ Tahrîm 66/1.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/252 (çev. 15/256).

azarlanmasına yol açacak bir seviyeye ulaşmıştır. Onun İslâm'da gösterdiği gayreti, kendisine “*suratını astı, yüzünü çevirdi*”⁴⁸ denilecek kadar sıkı bir takip noktasına varmış, buna mukabil onun ümmetine olan şefkati ve merhameti kendisine “*onlar için üzümlere kendini helâk etme*”⁴⁹ diye teselli edecek ve “*sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin*”⁵⁰ diye övülecek bir seviyeye varmıştır. Onun ahlâkının zirve noktası ahlâkının nefsi kuvvetlerini geçmişti, o kadar ki neredeyse bu uğurda kendini helâk edecek noktaya varmıştır.⁵¹ Yine benzer şekilde Hz. Peygamber eşlerine güzel muamele ile onlara karşı şefkatli ve merhametli davranmakla görevli olduğu için, bu görevini gereğinden fazla yerine getirmiş, hatta eşlerinin rızasını kazanmak ve onları hoşnut etmek için Allah'ın kendisine helâl kıldığı şeylerden ve mübah kıldığı lezzetlerden faydalanmaktan bile uzak durmuştur. Bunun üzerine Allah da “*Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını niçin kendine haram kılıyorsun?*”⁵² buyurarak Hz. Peygamber'in eşlerine karşı olan bu şefkati ve güzel muamelesinin, Allah'ın kendisine helâl kıldığı şeylerden faydalanmaktan yüz çevirecek boyuta ulaşmasını anlamında onu uyararak eşlerine güzel muamele konusunda onun yükünü hafifletmiştir. Bu hafifletme tıpkı “*Onlar (kâfirler) için üzümlere kendini helak etme*”⁵³ mealindeki âyete benzemektedir. İmandan yüz çeviren o insanlara karşı Hz. Peygamber'in şefkati o dereceye varmıştı ki, neredeyse kendisini helâk edecekti. İşte, bu ayet, onun yükünü hafifletmek anlamındadır. Yine “*ölçüsüzce eli açık da olma*”⁵⁴ âyeti de köyledir. Bu ilâhî beyan da cömertliğin son sınırını yasaklamıyor, fakat “*cömertlik yaparken israf boyutuna varma, çünkü cömertliği son sınıra vardırırsan, kendin için ve ailen için elinde bir şey kalmayacak, başkalarını kendine tercih etmiş olacaksın*” anlamında Hz. Peygamber'in yükünü hafifletmektedir. İşte, “*Allah'ın sana helâl kıldığını niçin kendine haram kılıyorsun?*”⁵⁵ ilâhî beyan da tıpkı bu ayetler gibi Hz. Peygamber'in eşleriyle güzel geçinmek konusundaki yükünü hafifletmek amacına yöneliktir.⁵⁶

İşte bu yüzden Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in yukarıda anlatılan bu örnek ahlakı, dokuz kadının haklarını korumak ve onları hoşnut etmedeki hassasiyeti ve bu yöndeki gayreti, aynı zaman da onun peygamberliğinin (nübüvveti ve risâletine) doğruluğuna da delil teşkil etmektedir. Zira insanlar fazla yemek ve gıdalanmak sayesinde cinsel ilişki güçlerini artırır, sonra da fazla yiyecek ve lezzetli şeyler bulduklarında dört kadının hukukuna vefa göstermek konusunda gönülsüz davranırlar. Fakat Hz. Peygamber dünyada, yiyecek ve içecek ihtiyacında asgarî düzeyle yetinmeyi tercih edip zâhidâne bir hayat yaşamış, bununla birlikte hanımlarının haklarını gözetmekte tam bir başarı göstermiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki Hz. Peygamber, tüm bunları başararak takdir edilen bu seviyeye birtakım sebepler ve çarelerle değil, Yüce

⁴⁸ Abese 80/1.

⁴⁹ Fâtır 35/8.

⁵⁰ el-Kalem 68/4.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/252-253 (çev. 15/256).

⁵² Tahrîm 66/1.

⁵³ Fâtır 35/8.

⁵⁴ el-İsrâ 17/29.

⁵⁵ Tahrîm 66/1.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/248-249 (çev. 15/252-253).

Allah'ın kendisine verdiği güç ve kudretle ulaşmıştır.⁵⁷ Mâtürîdî'ye göre peygamberin çok eşle evlenmesinin hikmetini şu şekilde de izah etmek mümkündür: Hz. Peygamber'in hanımları da kendisine vefalı davranmak, ona saygı göstermek ve hürmette bulunmakla imtihan edilmiştir. Hiç şüphesi onların bu imtihanı diğer kadınların kocalarına karşı göstermekle yükümlü tutulduğu imtihandan daha ağırdır. Çünkü kadın, kocasının tek eşi olduğunda bile, sesini onun sesinden yüksek tutmaktan nadiren kendini tutabilir, ya kocasının başka eşleri de varsa hali nice olur? Kaldı ki bu hanımlar, seslerini Hz. Peygamber'in sesinden daha yukarıya çıkarırlarsa, Yüce Allah *"Sesinin üstüne çıkarmayın, birbirinize bağırduğunuz gibi ona bağırmanın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider"*⁵⁸ diye buyurduğu üzere, bu durum onların amellerinin boşa gitmesine yol açardı. Bu durumda da Allah'ın, onların gönüllerini ferahlatmadan ve bu külfeti taşımak için kalplerini genişletmeden onları böyle ağır bir yükte ve büyük bir sıkıntı ile imtihan etmesi caiz olmazdı.⁵⁹

Öte taraftan Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in çokeşli evliliği kendine has bir durum olmayıp, kendisinden önceki dönemlerde de oldukça yaygın olan bir uygulamadır. Nitekim daha önce gelip geçen Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman gibi peygamberler de çok kadınla evlenmişlerdir. Bu yüzden birden fazla evlenme âdeti Hz. Peygamber ile başlamış bir durum olarak değerlendirmemek gerekir.⁶⁰ Bu bağlamda Yahudilerin Hz. Muhammed'in çokeşli oluşunu bahane ederek peygamberliğini inkâr ettiklerine dikkat çeker ve onların şöyle bir itirazda bulduklarını nakleder: "Dörtten fazla kadınla evlilik, insanlara haram kılınmıştır, fakat kendisi dokuz, on kadınla evleniyor." Yahudilerin bu yöndeki eleştirilerini haksız ve isabetli olmadığını ispat etmek için çok eşliliğin sadece Hz. Muhammed'e has bir durum olmadığına, eş ve çocukların peygamberliğe engel teşkil etmeyeceğini belirtir ve bu görüşünü *"And olsun ki, senden önce nice peygamberler gönderdik; onlara eşler ve çocuklar verdik."*⁶¹ ayetiyle temellendirir. Ona göre bu ayette, Allah, eş ve çocukların nübüvvet ve risalet görevine engel teşkil etmeyeceğini haber vererek, Yahudilerin bu iddialarını reddetmiştir. Buna ilaveten Mâtürîdî, Hz. İbrâhim, Hz. Süleyman ve Hz. Dâvûd'un da eş ve çocuk sahibi olduklarını hatırlatarak Yahudilerin onların bu durumuna itiraz etmediklerine, buna rağmen Hz. Muhammed'e karşı bu yönde bir itirazda bulduklarına dikkat çeker ve bu iki farklı tutumu bir çelişki olarak ortaya koymaya çalışır. Bu anlamda bu tür iddialarının geçersizliğini ve çelişkilerini göstermek için Yahudi geleneğinde önemli bir yer işgal eden Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın çok eşliliği üzerinde durur. Bu bağlamda konuya ilişkin şu açıklamayı yapar: "Hz. Dâvûd'un doksan dokuz eşi vardı. Hz. Süleyman'ın da üç yüz cariyesi, yedi yüz hür hanımı vardı. Bu rivayetler ortaya çıkarıyor ki; eşlerinin çokluğu risalet ve nübüvvetin varlığına engel değildir."⁶² Bu tespitten sonra Mâtürîdî, çok eşliliğin yasaklanma sebeplerine de temas ederek

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/253 (çev. 15/257).

⁵⁸ el-Hucurât 49/2.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 15/253-254 (çev. 15/257).

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 11/357-358 (çev. 11/398-399).

⁶¹ Ra'd 13/38.

⁶² Mâtürîdî'nin konuyla ilgili olarak vermiş olduğu bu bilgiler diğer İslâmî kaynaklarda geçen bilgilerle de uyum arz etmektedir. Nitekim İbn Kesîr, Hz. Süleyman'ın hanımları ve cariyelerinin sayısı ile ilgili olarak farklı rakamlar

iddialara cevap vermeye çalışır. Ona göre peygamberlerin dışındaki insanlara dörtten fazla kadınla evlenme iki şeyden dolayı yasaklanmıştır; ya eşlere zulüm korkusu ya da haklarını ifa etmede aciz kalmak. Peygamberlerin eşlerine zulmetmesi ve onların haklarını ifa etmesi ise söz konusu olamaz. Bu iki hususta onlardan emin olunur. Ayrıca Hz. Muhammed'in dokuz veya on kadınla evli olması onun mucizelerindedir. Zira o, gündüz oruçlu olmakla, gece ibadet etmekle, açlığa ve türlü zorluklara tahammül etmesiyle bilinmektedir. İnsanlar arasında ise böyle bir yol tutan bir kimsenin tek bir eşine bile hakkını ifa etmede zorlanacağı biliniyorken dokuz on eşin hakkını ifa etmesi daha da zordur. Bu tespitten hareketle Mâtürîdî, Hz. Muhammed'in eşlerinin hakkını ifa etmede zorlanmamasını Allah'ın kendisine bu konuda yardım etmesine bağlar. Çünkü re Hz. Muhammed Allah'ın yardımıyla kendi eşleri arasında adaleti sağlamıştır. Aynı durum yüz eşi olan Hz. Dâvûd ve bin eşi olan Hz. Süleyman için de geçerlidir. Her ikisi de Allah'ın yardımı sayesinde eşleri arasında adaleti sağlayabilmişlerdir. Peygamberlerin eşleri çok olmasına rağmen eşlerinin her birinin hakkını yerli yerince ifa etmeleri peygamber olmayan bir kişi için imkânsız olduğundan kendi peygamberliklerinin hak olduğuna delalet etmektedir.⁶³

Mâtürîdî'nin ileri sürülen bu iddiaları cevaplandırırken Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ı örnek göstermesi, Yahudi geleneği açısından oldukça isabetlidir. Ayrıca onlar hakkında verdiği bilgiler de tarihî verileri ile de uyumludur. Zira bugün elimizde bulunan Yahudi kutsal kitaplarında gerek Hz. Dâvûd'un ve gerekse Hz. Süleyman'ın aile hayatı ile ilgili olarak anlatılan pasajlarda en göze çarpan husus onların evlilikleri ve eşlerinin çokluğudur. Örneğin Hz. Süleyman'ın aile hayatı ile ilgili olarak Tevrat'ta onun yedi yüz eşe ve üç yüz de cariyeye sahip olduğundan bahsedilir.⁶⁴ Yine Tevrat'ta yer alan Hz. Dâvûd'un evlilikleri ile ilgili kıssalarda⁶⁵ onun birçok cariye ve eşlere sahip olduğu zikredilir.⁶⁶ Dolayısıyla Mâtürîdî'nin Yahudilerin iddialarını cevaplandırırken Hz. Süleyman'ı ve Hz. Dâvûd'u örnek gösterme sebebinin Yahudilerin bu iki peygamberi iyi tanıdıkları ve onların çok evlilik yaptıklarını bilmelerine rağmen, onlar hakkında herhangi bir itirazda bulunmamaları olduğu söylenebilir. Kaldı ki Yahudilerin Hz. Süleyman'ın ve Hz. Dâvûd'un çok evliliğini görmezlikten gelip de sadece Hz. Muhammed'i bu konuda eleştirmeleri onların kendi içinde çelişkiye düştüklerini göstermektedir.

zikreder. Örneğin bir rivayette Hz. Süleyman'ın 700'ü hanımı, 300 de cariyesi olmak üzere toplam 1000 zevceye sahip olduğu nakledilir. Diğer bir rivayette ise onun 300 hanımı, 700 cariye ya da 400 hanımı, 600 cariyesi olmak üzere 1000 zevcesi olduğu belirtilir. Hz. Dâvûd'un eşleri ile ilgili olarak da 100 zevcesi olduğu gelen bilgiler arasındadır (Bk. Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hicr, 1997, 2: 317, 348-350). Buradan anlaşılıyor ki gerek Mâtürîdî'nin verdiği bilgiler gerekse diğer kaynaklarda geçenler Hz. Süleyman'ın eş ve cariyelerinin toplam "bin" olduğu yolundaki rivayetlerin kaynağını muhtemelen Tevrat'taki bilgiler oluşturmaktadır. Örneğin Hz. Süleyman'ın eşleri ile ilgili olarak I. Krallar 11/3'te aynen şöyle denir: "Süleyman'ın kral kızlarından yedi yüz karısı ve üç yüz cariyesi vardı. Kadınları onu, yolundan sapturdular."

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/267-268 (çev. 3/238). Ayrıca bk. Recep Önal, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler* (Bursa: Emin Yay., 2013), 208-210.

⁶⁴ I. Krallar 11/1-4.

⁶⁵ Bk. I. Samuel, II. Samuel, I. Tarihler, I. Krallar.

⁶⁶ II. Samuel, 5/13.

Sonuç olarak Mâtürîdî'ye göre Hz. Muhammed'in dörtten fazla eşle evlenmesiyle ilgili olarak şunlar söylenebilir: Hz. Muhammed, kendisini diğer insanlardan farklı kılan özel bir konuma (Allah'ın elçisi olması) sahiptir. Bu yüzden dörtten fazla kadınla evlenmesine istisnai bir durum olarak müsaade edilmiştir. Bu durum kendisi dışındaki erkekler için söz konusu değildir. Ayrıca Hz. Muhammed'in eşleri arasında âdil ve eşit davranıp, onların haklarını yerine getirmiştir. Ancak bunları beşerî vesilelerle değil de Yüce Allah'ın lütfuyla gerçekleştirmiştir ki; bu da Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat eden bir delildir.

SONUÇ

Günümüzde evlilik konusunda güncelliğini koruyan tartışmalardan biri çok eşlilik (Taaddüd-i Ezvâc) konusudur. Mâtürîdî de Te'vîlâtü'l-Kur'an eserinde konuyla ilgili ayetler bağlamında bu konuya temas etmiş ve konuya dair müfessirlerin görüşlerine yer verip, çeşitli açılardan değerlendirmede bulunarak kendi kanaatini ortaya koymuştur. Ona göre Kur'an'da bir erkeğin bir nikâh altında en fazla dört kadına kadar eş bulundurmasına/evlenmesine izin verilmekte ve çok eşliliği sayısının sınırlanması dışında yasaklayan herhangi bir nass bulunmamaktadır. Bu sebeple o, çok eşlilik meselesini dört eşle evliliğin caiz, dörtten fazla eşle yapılan evliliğin ise haram oluşu ve bunların hikmetleri üzerinde durmuştur. Mâtürîdî'ye göre bir erkeğin birden fazla kadınla dörde kadar evlenmesi caizdir. Ancak bu durumda yerine getirmesi gereken birtakım şartlar vardır ki bu da eşler arasında adaletin sağlanmasıdır. Fakat buradaki adaletle kastedilen birden fazla kadınla evli bulunan bir erkeğin eşlerine duyduğu kalbî bağlılığı, aşkı ve sevgisi değil, onlara karşı güzel davranma, vakit ayırma ve onların nafakalarını (temel ihtiyaçlarını) karşılamada eşit muamelede bulunmasıdır. Çünkü kişi, mecbur kalıp zorunlu olduğu hallerden sorumlu değildir, ama tercih hakkına sahip olup diğerini tercih etme imkânına sahip bulunduğu sorumlu olur. Kalpteki sevgi insanın zorunlu ve mecbur kaldığı bir duygudur, ona yapabileceği bir şey yoktur. Dolayısıyla kişi mecbur ve zorunlu olduğu hallerde eşit davranmakla mükellef değildir. Çünkü bu tür duygular insanın iradesi dışında gerçekleşir, bu yüzden kişi, eşit davranma gücüne sahip değildir. Bu bakımdan çokeşlilikte şart koşulan "âdil olma şartı" aşk, sevgi veya kalbin meyli ve bağlılığı olarak yorumlanamaz ve bu konuda insanlar sorumlu da tutulamaz. Dolayısıyla erkelerin eşlerine güzel davranma, vakit ayırma, onların ihtiyaçlarını (nafakalarını) karşılama gibi maddî sayılabilecek durumlar insanın iradesi ve kontrolü altında bulunan hususlardır ve bunların yerine getirilmesinde âdil ve eşit davranma şarttır. Bu yüzden Mâtürîdî, Allah'ın insanı eşlerine karşı iradesi dışında gerçekleşen sevgi konusunda sorumlu tutmadığını, buna mukabil diğer hususların iradesi altında bulunması sebebiyle bunlardan sorumlu tuttuğunu açıkça beyan ederek, ayette geçen "âdil olma şartını" da bu konularda eşit davranmak şeklinde anlamak gerektiğini savunmaktadır.

Mâtürîdî'nin bu açıklamalarını dikkate aldığımızda; bir erkeğin bir nikâh altında dört eş bulundurmasını caiz gördüğünü, eşlerinden birine duyduğu sevgisini ve kalbî bağlılığını çokeşlilikte aranan adalet şartı kapsamında değerlendirmede, hatta erkeğin, eşlerinden birine daha fazla sevgi beslemesini adaleti zedeleyici bir durum olarak da görmediğini söyleyebiliriz. Buna mukabil eşleri hakkında dikkat etmesi gereken temel hususun, bu sevgisini

söz, tutum ve davranışlarına yansıtarak onlar arasında ayrımcılık ve haksızlık yapmamasını, bu anlamda eşleri arasında güzel muamele, zaman ayırma, cinsel ilişki ve nafaka vb. konularında âdil ve eşit davranmasını gerekli gördüğünü söylemek mümkündür.

Mâtürîdî'nin evlenmeye dair getirilen yasaklar kapsamında temas ettiği bir diğer husus da bir erkeğin aynı nikâh altında beş ve daha fazla kadınla evlenmesinin kesinlikle yasaklanmış olmasıdır. Ona göre bu sınırlandırmanın nedeni eşlerin zulme ve haksızlığa maruz kalma endişesinden dolayıdır. Çünkü bir erkek, dörtten fazla eşle evlenmesi durumunda aralarında adaleti sağlamaya güç yetiremeyecek ve tam olarak haklarına riayet edemeyecek, dolayısıyla eşlerine haksızlık ve zulüm yapmış olacaktır. Bu nedenle Yüce Allah, evliliği dört kadınla ile sınırlı tutmuştur. Mâtürîdî, konuyla ilgili olması bakımından Hz. Peygamber'in dörtten fazla eş bulundurması meselesine de yer vermiştir. Bu bağlamda bazı İslam karşıtlarının, Hz. Peygamber'in bir nikâh altında dokuz eş bulundurmasını gerekçe göstererek şehvetine düşkün olduğu yönündeki iddialarına yer vermiş ve cevaplamaya çalışmıştır. Ona göre Hz. Muhammed'in dörtten fazla eşle evlenmesiyle ilgili olarak özetle şunlar söylenebilir: Hz. Muhammed, kendisini diğer insanlardan farklı kılan özel bir konuma (Allah'ın elçisi olması) sahiptir. Bu yüzden dörtten fazla kadınla evlenmesine istisnai bir durum olarak müsaade edilmiştir. Bu durum kendisi dışındaki erkekler için söz konusu değildir. Ayrıca Hz. Muhammed'in eşleri arasında âdil ve eşit davranıp, onların haklarını yerine getirmiştir. Ancak bunları beşerî vesilelerle değil de Yüce Allah'ın lütfuyla gerçekleştirmiştir ki; bu da Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat eden bir delildir.

KAYNAKÇA

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ'. el-Bidâye ve'n-Nihâye. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1997.

Karaman, Hayreddin & v.dğr. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Te'vîlâtü'l-Kur'an, ed. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mizan, 2005-2010.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi, ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Kitâbü't-tevhîd. thk. Bekir Topaloğlu & Muhammed Aruçi. Ankara: TDV Yay., 2003.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV Yay., 2002.

Önal, Recep. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler. Bursa: Emin Yayınları, 2013.